

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ УКРАЇНИ (1989 – КВІТЕНЬ 1992 РР.)

Сергій СОКОЛЮК,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
Військово-Морських Сил Національного університету
оборони України, капітан 1 рангу в запасі.

Соколюк С. Передумови створення Військово-Морських Сил України (1989–квітень 1992 рр.).

У статті висвітлені передумови створенню ВМС України, які склалися у 1989–1992 роках, та діяльність урядових і громадських інституцій щодо творення українського флоту у драматичних умовах того часу.

Ключові слова: Чорноморський флот, Військово-Морські Сили України, передумови створення ВМС України, організаційна група ВМС України, перший командувач ВМС України.

Соколюк С. Предпосылки создания Военно-Морских Сил Украины (1989–апрель 1992 гг.).

В статье освещены предпосылки создания ВМС Украины, которые сложились в 1989–1992 годах, и деятельность государственных и общественных институтов по созданию украинского флота в драматических условиях того времени.

Ключевые слова: Черноморский флот, Военно-Морские Силы Украины, предпосылки создания ВМС Украины, организационная группа ВМС Украины, первый командующий ВМС Украины.

Sokolyuk C. Background of the Naval Forces of Ukraine (1989–April 1992).

The article outlines the prerequisites for the establishment of Naval Forces of Ukraine, established in 1989–1992, respectively, and the activities of governmental and public institutions for the creation of the Ukrainian Navy in dramatic circumstances at the time.

Keywords: Black Sea Fleet, Naval Forces of Ukraine, the reason of the Navy of Ukraine, the organizational group Navy Ukraine, the first commander of Naval Forces of Ukraine.

Військово-Морські Сили України виникли не на порожньому місці. Український флот має за собою понад тисячолітню історію, багату на героїчні звершення. Аналіз передумов створення Військово-Морських Сил України, чому присвячена дана стаття, на нашу думку, є надзвичайно актуальним.

У самому загальному вигляді їх можна сформулювати наступним чином:

- віковічне прагнення українського народу до своєї державності та споконвічна традиція мати власний військовий флот для захисту морських рубежів держави;

- історичний досвід творення військово-морського флоту, зокрема досвід 1917–1921 років;

- розуміння значення ролі і місця військового флоту патріотично налаштованою частиною офіцерів, політиків та громадських діячів, українських громадських організацій та політичних партій та їх прагнення мати свій флот;

- діяльність Спілки офіцерів України та її осередків у флотських гарнізонах;

- добровільне складання присяги на вірність українському народові військово-службовцями флоту;

- спротив антиукраїнській позиції Російської Федерації та командування Чорноморського флоту щодо права України мати власні Військово-Морські Сили і переслідуванню військовослужбовців-моряків, які присягнули Україні;

- підтримка та сприяння всього народу України справі створення національних Військово-Морських Сил.

Розглянемо сформульовані передумови детальніше.

Морські шляхи України, моря, що омивають українську землю, були аrenoю по-двигів всіх попередніх поколінь, театром їх боротьби з поневолювачами за право на життя [12, с.369]. Військово-морська історія нашого народу сягає сивої давнини – морських походів слов'янських племен антів, котрі мали славу досвідчених мореплавців, дружини яких у VI–VII століттях здійсню-

вали по Чорному морю сміливі плавання до берегів Візантійської імперії та навіть у Середземне море [6, с.3].

Їхню славу продовжили перші київські князі, які також здійснювали походи на Візантію, насамперед, князь Аскольд, який здобув кілька близьких перемог у 860–874 роках, що стали вершиною зовнішньополітичної активності князя, останнього з династії Кієвичів [11, с.67]. Ці славні традиції переможних походів у IX–XI столітті продовжили київські князі Олег, Святослав, Володимир та інші.

Справжнім правонаступником і продовжувачем започаткованих за часів Київської Русі військово-морських традицій, від XV ст., стало українське козацтво, яке протягом трьох століть самовіддано боронило рідну землю і визволяло бранців як на суходолі, так і на морі. Славні героїчні справи козацьких флотоводців Дмитра Байди-Вишневецького, Михайла Дорошенка, Івана Сулими, Петра Конашевича-Сагайдачного [9, с. 13, 35, 40], Івана Сірка та інших на віки прославили військово-морську історію українського народу [13].

Із руйнуванням Запорізької Січі дух козацтва не вмер, а продовжився у ратних справах козацьких флотилій отаманів Івана Малашевича, Петра Калнишевського, Якова Сідловського, Сидора Білого та інших. Невмирущо є слава матросів Петра Кішки, Гната Шевченка та інших моряків – геройів оборони Севастополя часів Кримської (Східної) війни 1853–1856 року, російсько-турецьких та інших воєн XVIII–початку ХХ століття.

Сповненою трагізму була історія боротьби за створення українського флоту у 1917–1921 років. У міжвоєнний період український народ активно долучився до справи відбудови і розвитку Чорноморського флоту. Живучість флотських традицій українців показала героїчна боротьба на морських театрах воєнних дій у роки Другої світової війни.

Із набуттям незалежності України у 1991 році українцям знову довелося вести

тривалу і виснажливу боротьбу за флот. Зі змінами у суспільстві, викликаному політичними подіями в СРСР, наприкінці 1980-х років в Україні розгорнувся національно-патріотичний рух. Ці процеси почали розвиватися і на зросійщеному півдні України, де на початку він мав культурологічну забарвленість. У травні 1989 року група українських патріотів – капітан-лейтенант М. Гук, мічман запасу Б. Єналь, підполковник запасу І. Шевченко, – утворили Севастопольське товариство української мови імені Т. Г. Шевченка [4, с.17-19]. Згодом до роботи товариства, яке було реформоване в товариство «Просвіта», долучилися капітан-лейтенант І. Тенюх, капітан 3 рангу О. Польський та інші [4, с.31].

Згодом було засновано народний український хор під керівництвом В. Ковальчука, був організований драматичний гурток, а пізніше – фольклорний ансамбль «Веснянка» севастопольської середньої школи № 39. Ці творчі колективи готували і проводили у школах, на підприємствах міста та в приміській зоні літературні та музичні заходи. 21 листопада 1990 року на базі середньої школи-інтернату № 1 на вул. Годлевського було відкрито недільну українську школу,

серед засновників якої були севастопольські українки О. Гречко, Б. Процак та інші [4, с.27].

Разом з тим, Товариство «Просвіта» розгорнуло не тільки культурологічну діяльність, а й стало впливовою суспільно-політичною силою у Севастополі [4, с.26]. Навколо севастопольського просвітянського осередку почали створюватися осередки політичних організацій – Народного Руху, УРП, в центрі уваги яких стали військові питання [4, с.30; 17, с.187]. У 1990 році просвітяни – лікар Л. Амелькович, учитель М. Даниленко, капітан 3 рангу В. Махно, капітан-лейтенант І. Тенюх були висунуті Товариством і обрані севастопольцями і моряками-чорноморцями депутатами міської Ради, в якій зініціювали створення депутатської групи «Україна» [4, с.26, 31]. До складу цієї депутатської групи увійшов і капітан 1 рангу А. Данілов. Група повела роботу серед депутатського корпусу на підтримку державницьких позицій України [12, с. 193].

Не забарилися з реакцією російські шовіністи: командування Чорноморського флоту почало переслідувати військовослужбовців І. Тенюха, М. Гука, В. Холодюка, вдавалося навіть до погроз про фізичну розправу. Але попри все, іскру започаткованого політичного руху за створення українських військово-морських сил у Головній базі ЧФ загасити не вдалося [4, с. 27; 17, с. 187].

Проголошення Верховною Радою України 16 липня 1990 року, «Декларації про державний суверенітет України», активізувало рух за створення української національної армії. Особливу роль в цьому відігравала Спілка офіцерів України, перший

Кораблі Чорноморського флоту у 1992 р. біля причалу б. Троїцька Севастопольської бухти.

з'їзд якої відбувся 27-28 липня 1991 року у Києві. Від Чорноморського флоту у роботі зїзду взяли участь майори В. Холодюк, А. Капінос, капітан-лейтенанти І. Тенюх, М. Гук, капітан-лейтенант запасу О. Подольний, старший прaporщик В. Федорончук. Офіцерів-чорноморців капітан-лейтенантів І. Тенюха і М. Гука було обрано до складу виконкому СОУ [4, с. 46; 5, с.744; 20, с. 730].

Проголосивши 24 серпня 1991 року «Акт про незалежність України» Верховна Рада України також ухвалила постанову «Про військові формування в Україні», якою поклала початок будівництву національних Збройних Сил України на базі військових формувань, що дислокувалися на території України [12, с.190]. 29 серпня у Києві відбулася робоча зустріч Голови Верховної Ради України Л. Кравчука з командувачами військових округів і Чорноморського флоту. На нараді було оголошено, що Україна приступає до створення свого Міністерства оборони на базі штабу Київського військового округу і підпорядковує їому всі військові формування окрім ракетних військ стратегічного призначення та, що військові округи залишаються в системі управління військами. У підсумку, нарада вселила впевненість керівництву держави про відсутність серйозних причин для хвилювання з питань оборони [12, с. 191].

Командувач Чорноморським флотом адмірал М. Хронопуло, повернувшись з Києва до Севастополя, довів до командного складу флоту підсумки наради, але пропозицій чи заяв про протидію Україні у будівництві національного флоту не допускав. Більшість офіцерів, мічманів і матросів схильялася до думки, що флот має бути українським, бо Україна «буде кораблі і годує флот» [12, с.192].

Варто зазначити, що за станом на 24 серпня 1991 року до складу Чорноморського флоту входило: 7 підводних човнів (усього 28 ПЧ [12, с.193]), 2 ракетних крейсери, 4 малих ракетних кораблі, 20 ракетних і

торпедних катерів, 15 артилерійських катерів, противновий крейсер, 7 великих противнових кораблів, 23 сторожових і малих противнових кораблів, 28 морських, базових і рейдових тральщиків, мінний загороджувач, 24 великих, середніх і малих кораблі, 12 десантних катерів, 5 полків морської авіації, дивізія берегової оборони та окремий береговий ракетний полк, окрема бригада морської піхоти, 5 бригад суден забезпечення, 4 полки спеціального призначення тощо [8, с.155]. Інфраструктура флоту охоплювала території Республіки Болгарія, Азербайджанської РСР, Грузинської РСР, Української РСР, Молдавської РСР, у постійній готовності знаходилася Середземноморська ескадра. Усього сил і засобів нараховувалося: 833 бойових кораблі, судна і катери та близько 400 літаків і вертольотів [12, с.193], але головні з них були зосереджені на території Кримського півострова [8, с.155]. Чисельність особового складу флоту досягала 80 тис. військово-службовців [21, с.263], а разом з працівниками і службовцями – 100 тис. осіб. Вартість флоту, за оцінками експертів, сягала 80 млрд. доларів США [16, с.13].

Тим часом у Москві з метою зашкодити виходу України зі складу Радянського Союзу, підготували претензію на володіння Чорноморським флотом, що у поєднанні із терitorіальними закидами до України було висунуто 27 серпня у виступі Б. Єльцина. Незабаром вони переросли в постійно існуючу проблему в українсько-російських відносинах. Для закріplення за собою ЧФ й забезпечення його перебування на території України, у Москві терміново почалася проводитися політика шантажу Києва терitorіальними претензіями щодо Криму і Севастополя. Ставка в цій стратегії робилася не стільки на військову силу, як на ідеологічні структури флоту [12, с.191].

4 вересня 1991 року у Севастополі офіцери ЧФ капітани 3 рангу О. Пляшечніков, В. Махно, майор В. Холодюк, капітан-лейтенанти М. Гук і І. Тенюх створили

Севастопольські організацію Спілки офіцерів України, яка разом із Севастопольською «Просвітою» повела активну боротьбу за українську ідею, за відродження національного флоту України. Головою Севастопольського осередку СОУ було обрано І. Тенюха, заступником – В. Холодюка. У грудні 1991 року у звязку з відіздом І. Тенюха до Києва для роботи у Головному штабі ЗС України головою Севастопольської СОУ було обрано О. Пляшечнікова.

Невдовзі осередки Спілки офіцерів було створено в інших гарнізонах ЧФ – у Донузлаві (смт Новоозерне), Євпаторії, Ізмаїлі, Одесі, Саках, Херсоні та інших [20, с. 730]. Незважаючи на протидію антиукраїнських кіл, Спілка офіцерів України у Севастополі і в Криму набувала все більшої популярності і чисельно зростала [4, с. 53].

У той же час активно розігрувалася російська «кримська карта», із завданням змусити півострів не підкорятися волі «незалежного» Києва, відстоювати єдність флоту і неможливість його передачі Україні. З цією метою у Севастополі почали терміново створюватися проросійські громадські організації, формуватися негативна громадська думка про українську державність як обов'язково ворожу до Росії, про примусову українізацію, відроджувалися і накидалися на українців вже призабуті ярлики на кшталт «зрадник», «націоналіст», «мазепинець», «бандерівець» тощо. Реєструвалися відверто антиукраїнські організації, які відкрито проголосували відрив від України «ісконно російського» кримського півострова і повернення його Росії. Розгорнулася масова пропаганда про незаконність передачі Криму УРСР в 1954 році, про стратегічне значення ЧФ і неможливість його поділу, про неспроможність України його утримувати тощо. Усі опі організації і партії діяли за єдиним узгодженiem з депутатами Верховної Ради РФ планом і досить швидко об'єднали свої зусилля з командуванням флоту. Як результат, 4 вересня 1991 року надзвичайна сесія Верховної ради Крим-

ської АРСР, депутатами якої у більшості були колишні партійні функціонери, проголосила Декларацію про державний суверенітет Криму [12, с. 192–193].

17 вересня 1991 року на розширеній нараді Військової ради ЧФ за участю заступника Головнокомандувача ВМФ СРСР адмірала флоту І. Капітанця було замінено командувача Чорноморським флотом адмірала М. Хронопуло на віце-адмірала І. Касатонова, а флоту було поставлено завдання «стоять за Россию і за єдиний флот». Ця нарада поклала початок політизації Чорноморського флоту, протистояння з флотської проблеми. Посилувався вогонь антиукраїнської спрямованості у ЗМІ Криму та Севастополя. Так, за публікацію тексту української Військової присяги в багатотиражній газеті «Вимпел» навчального загону ЧФ її відповідальний секретар капітан-лейтенант М. Гук був звільнений з флоту з формулюванням «за розкол військового колективу». Одночасно з ним з таким же формулюванням за межами флоту опинився капітан-лейтенант І. Тенюх. Деяло раніше «за націоналістичну пропаганду» його звільнили з посади командира корабля і перевели на базу зберігання озброєння та згодом вирішили, що стягнення не відіграло виховної ролі, тому просто звільнili. У жовтні 1991 року, після створення Головного штабу Збройних Сил України, І. Тенюх був зарахований до його складу, де розпочав формування управління ВМС, а М. Гук – до управління соціально-психологічної служби Міністерства оборони України. У подальшому ці офіцери координували роботу Головного штабу ЗС України на ЧФ зі створення Військово-Морських Сил України [12, с. 196].

1 грудня 1991 року відбувся Всеукраїнський референдум з підтвердження Акту про незалежність і вибори Президента України. 57 відсотків кримчан підтвердили Акт незалежності України, а в Севастопольському виборчому окрузі – 75 відсотків. Чорноморський флот виразно віддав пере-

вагу Українській державі і виступив на підтримку волі і незалежності України. Більшість голосів виборців на виборах Президента була віддана Л. Кравчуку, який отримав переконливу перемогу на виборах і став першим Президентом незалежної України [12, с.196].

Указом від 12 грудня 1991 року Президент України Л. Кравчук взяв на себе повноваження Головнокомандувача Збройних Сил України [4, с.69]. 30 грудня 1991 року на зустрічі глав держав Співдружності незалежних держав (СНД) у Мінську держави-учасниці підтвердили своє законне право на створення власних збройних сил згідно з національним законодавством. Внаслідок цього об'єкти союзного підпорядкування, розташовані на території України (Чорноморський флот, дислокований переважно в Україні), ставали її державною власністю. Усі без винятку учасники Співдружності юридично визнали, що Україна реалізує це право без будь-яких умов з 3 січня 1992 року. Все це було закріплено у статті 2 Угоди Ради голів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав про збройні сили та прикордонні війська [16, с. 12]. З цього приводу Президент України Л. Кравчук заявив, що з 3 січня 1992 року дислоковані на українській території війська приводяться до добровільної присяги на вірність народові України [4, с. 69].

Ще 22 листопада 1991 р. Міністр оборони України К. Морозов у статті «Быть с народом в решающий период его истории», надрукованій у газеті «Народна армія», заявив, що Військово-Морські Сили України будуть створюватись на основі певної частини Чорноморського флоту, що базується на території України [15, с. 733]. Досить детально у статті пояснювався механізм переходу військовослужбовців на службу до Збройних Сил, а також процес складання присяги на вірність народу України, роз'яснювалися положення прийнятих законів про гарантії прав і свобод військовослужбовців. Газета Чорноморського флоту «Флаг Ро-

дини» передрукувала цю статтю [4, с. 65], що дало достатньо серйозну підставу для роздумів офіцерам і мічманам. Відтак, на Чорноморському флоті незабаром розпочалося добровільне складання військовослужбовцями присяги на вірність народу України [15, с. 733].

У той же час, коли представники військового керівництва колишнього СРСР прагнули не дати права Україні на Чорноморський флот, оголосивши, що він – складова частина стратегічних сил і є неподільним, керівництво Української держави по суті проігнорувало важливість флотського питання, до Севастополя не прибуло, уважаючи, що підпорядкування Чорноморського флоту Міністерству оборони України відбудеться само по собі, український командувач флотом не був призначений [4, с. 69–70; 21, с. 262]. Час показав, що надзвичайно сприятливий момент для створення національних ВМС був не використаний [4, с. 68]. У результаті політика командування ЧФ змінилася на протилежну, оскільки поверхове ставлення до флотської проблеми та зволікання з її вирішенням з боку керівництва Української держави та Міністерства оборони України було визнано за їхню слабкість. Росія розгорнула політичний тиск на Україну для досягнення вигідного для неї рішення по ЧФ як гаранту володіння Кримським півостровом [12, с. 201].

2-3 січня 1992 року Президент України Леонід Кравчук в Києві провів нараду з вищим військовим керівництвом. На нараді був присутній і адмірал І. Касатонов, командир дивізії, баз і з'єднань флоту. Обговорювалося питання приведення військ до присяги українському народу та військової організації в країні.

Повернувшись із Києва, 4 січня 1992 р. адмірал І. Касатонов після отримання відповідних вказівок з Москви провів засідання Військової ради, на якому було вирішено не складати присягу Україні, до досягнення домовленості між Україною і Росією стосовно приналежності Чорноморського фло-

ту [16, с. 17]. У той же час командувач флотом почав особисто організовувати прийом присяги СНД і протистояння з Міністерством оборони України. Уся його діяльність мала на меті змінити громадську думку в місцях дислокації флоту, у військових колективах, як і в цілому на флоті, та змусити людей відмовитися від бажання служити українському народу. За опублікування 10 січня 1992 р. у флотській газеті «Флаг Родины» звернення Президента України Л. Кравчука до особового складу флоту про складання військової присяги на вірність народу України, адмірал І. Касатонов брутальним чином звільнив редактора газети капітана 1 рангу Я. Князєва в запас [12, с. 203–204; 21, с. 261].

З метою з'ясувати ситуацію, яка склалася на флоті, 17 січня до Севастополя прибула парламентська делегація України на чолі з народним депутатом О. Тарасенком, члени якої мали намір зустрітися з моряками-чорноморцями. Побоюючись, що ці зустрічі можуть зірвати плани перетворення на території України Чорноморського флоту колишнього СРСР у російський флот під прапором СНД, «з метою підвищення боєготовності» на флоті оголосили тривогу, що, утім, викликало зворотну реакцію особового складу [12, с. 204; 21, с. 261].

19 січня до Севастополя терміново прибула делегація народних депутатів Верховної Ради РФ на чолі із С. Бабуріним, якому, на відміну від українських народних депутатів, було широко відкрито усі двері. За її участі цього ж дня у Володимирському соборі були освячені Андріївські прапори і вручені адміралу І. Касатонову.

Таким чином, військові моряки втягувалися в політичну боротьбу, а в Москві при допомозі флоту її надалі планували тримати під своїм контролем все чорноморське узбережжя України від Одеси до Керчі включно.

Натомість на флоті незворотного характеру набув процес складання присяги на вірність Українському народу. Так, 18 січня 1992 року першою на Чорноморському флоті всупереч позиції командування і рішень президії офіцерських зборів військову присягу на вірність українському народу склала 3-я рота школи водолазів під командуванням капітана 3 рангу Олександра Клюєва. Того ж дня військову присягу Україні урочисто склали офіцери військовоморської кафедри Севастопольського приладобудівного інституту, яку очолював доктор військових наук, професор капітан 1 рангу Павло Чабаненко. Репресії з боку командування флоту не забарілися. 3-ю

Матроси третьої роти школи водолазів, які склали присягу 3 січня 1992 р.

роту школи водолазів розформували, офіцерів і мічманів усунули від посад і заборонили пропускати на територію школи [12, с. 208; 16, с. 23].

Та процес самовизначення військовослужбовців набирає сили і репресіями його спинити було вже неможливо. 19 січня у м. Миколаєві 46 офіцерів і прапорщиків авіаційного полку 33-го учебного центру ВМФ урочисто присягнули Україні. 25 січня у Севастополі в урочистій обстановці до військової присяги Україні був приведений особовий склад 257-ї школи прапорщиків будівельних військ центрального підпорядкування, якою командував полковник Анатолій Вельський. Незважаючи на те, що незабаром з Москви надійшло розпорядження про розформування школи, її територія і приміщення через два місяці були перетворені в штаб українського флоту, а більшість офіцерів і прапорщиків увійшли до складу ВМС України [12, с.209].

Особливим днем в історії Військово-Морських Сил України стало 26 січня 1992 р. Саме цього дня на флоті мало відбутися приведення молодого поповнення до присяги СНД. Особовому складу і батькам новобранців оголосили, що матроси складатимуть присягу Україні, Росії і другим державам СНД, з яких вони прибули. Одночасно були виучені тексти української присяги. Керувати цим процесом мали виключно довірені командувачу ЧФ командири. Проте, не сподіваючись лише на зусилля командувача, напередодні з Москви на флот прибув Головнокомандувач самопроголошеного ВМФ СНД адмірал флоту В. Чернавін, котрий особисто і очолив цю «операцію», яка, утім, провалилася. У 7-му навчальному загоні імені адмірала Октябрьского понад 300 матросів відмовилися присягти СНД і присягнули Україні. Офіцери, які доставили матросам тексти з українською присягою, наступного дня були звільнені зі своїх посад [12, с. 209; 16, с. 26].

У навчальному загоні Кримської військово-морської бази (командир – віце-ад-

мірал О. Фролов) на складання присяги СНД принесли навіть Андріївський прапор. Але група матросів під державним українським прапором вийшла у степ і заявила, що не повернеться, поки їм не дозволять скласти присягу українському народу. Одночасно для складання присяги українському народу вишикувалися штаб і екіпажі кораблів 17-ї бригади охорони водного району Кримської ВМБ під командуванням капітана 2 рангу Юрія Шалита. Разом з комбригом присягу Україні склало 42 офіцери, 57 мічманів і понад 160 матросів і старшин [16, с.24] – 85 відсотків офіцерів і мічманів та понад 50 відсотків матросів і старшин. Для командування флотом прийом присяги українському народу цілою бригадою кораблів став повною несподіванкою, а звістка про цю подію відразу ж облетіла всю Україну. Наступного дня Міністр оборони України привітав особовий склад бригади вітальною телеграмою і віддав наказ про зарахування 17-ї бригади ЧФ до складу Збройних Сил України [12, с. 209].

29 січня 1992 року Міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов направив телеграму командувачу ЧФ з вимогою привести флот до присяги Україні. У відповідь адмірал І. Касатонов телеграфував: «...Просил бы Вас не вмешиваться в деятельность флота...», а своїм наказом відсторонив командира 17-ї бригади капітана 2 рангу Ю. Шалита від посади. Для офіцерів та мічманів 17-ї бригади настав період репресій та морального знущання [12, с. 210; 16, с. 24].

1 лютого Україні присягу склали офіцери військової частини будівельного управління ЧФ під командуванням полковника Петра Савчука. 11–12 лютого проти волі командира склала присягу на вірність Україні значна більшість особового складу великого протичовнового корабля (ВПК) «Сметливий». 15 лютого 1992 року присягнули Україні офіцери будівельного управління ЧФ, яке очолював підполковник Василь Атаманчук. За розпорядженням командува-

Міністр оборони України К. Морозов під час робочої поїздки до Севастополя. 1992 р.

ча флотом усі ці офіцери були усунуті з посад [12, с. 211; 16, с. 28].

Відповідно до рішення загальних зборів військовослужбовців 22 лютого присягнув Україні особовий склад 880-го окремого батальйону морської піхоти під командуванням майора Віталія Рожманова, який за підсумками 1991 р. був оголошеним кращим в елітному з'єднанні флоту – бригаді морської піхоти. Відтак, адмірал І. Касатонов влаштував показову розправу: елітний батальйон обезбройли, розформували, а морських піхотинців «розкидали» по частинах військових будівельників від Миколаєва до Керчі. Оскільки офіцери батальйону від присяги Україні відмовлятися не зиралися, їх просто вивели під конвоєм за територію частини, не дозволивши забрати особисті речі і попрощатися з товаришами по службі. На знак протесту проти сваволі морські піхотинці звернулися до Президента та Міністра оборони України, проте вчасно їх не захистили. Лише через шість місяців частину з них перевели до 1-го батальйону морської піхоти ВМС України, який проходив формування [12, с. 211; 16, с. 28–29].

8 березня 1992 р. в урочистій обстановці під керівництвом старшого помічника командира капітана 2 рангу В. Шишова присягу українському народу склала абсолютна більшість офіцерів, мічманів, старшин і матросів крейсера «Михаїл Кутузов»,

який, не зважаючи на те, що перебував у консервації, мав багату історію і традиції, був «візитівкою» флоту. Вже наступного дня В. Шишов з більшістю офіцерів були усунуті з посад і відправлені до флотського екіпажу, а матросів і старшин направили у військово-будівельні загони [16, с. 37–38]. 13 березня скласти присягу Україні більша частина екіпажу найкращого і найсучаснішого на флоті підводного човна «Б-871» проекту 877 під керівництвом заступника командира 153-ї бригади 14-ї дивізії підводних човнів ЧФ капітана 1 рангу Є. Лупакова і помічника командира човна по роботі з особовим складом капітан-лейтенанта В. Петренка. Щоб не дати можливості всьому екіпажу у бригаді було оголошено «бойову тривогу». Через годину всі офіцери, котрі прийняли присягу Україні, були усунуті з посад і під конвоєм випроваджені за територію бригади [12, с. 211–212; 16, с. 38].

На початку лютого 1992 року виконуючий обов'язки начальника управління ВМС Головного штабу Збройних Сил України І. Тенюх укотре висловив занепокоєння тим, що на ЧФ моряки, не дочекавшись вказівок із Києва, за власною ініціативою, всупереч команді І. Касатонова, продовжують складати присягу українському народові, а Міністерство оборони України залишає це без реагування [10, с. 736; 19, с. 235].

Для вивчення ситуації у Севастополь була направлена делегація народних депутатів на чолі із заступником голови Верховної Ради України В. Гриньовим. Делегація українських депутатів зустрілася з офіцерами флоту, обговорила проблеми Криму і ЧФ на зустрічі з депутатами Верховної Ради АР Криму. Утім, не зовсім виважені заяви В. Гриньова про те, що слід дочекатися по-

літичного рішення по флоту, лише підсилили антиукраїнські сили в Криму і в Севастополі, залишали поза увагою керівництва державою тих військовослужбовців, які виконали вимогу Президента України прийняття присяги українському народу, що не тільки зменшували число прихильників української державності в Севастополі, а й затягували розв'язання флотської проблеми. Урешті-решт після повернення парламентської делегації до Києва, Верховна Рада України прийняла постанову з рекомендацією Президенту України прискорити політико-правове вирішення проблеми флоту, яка була тісно пов'язана з так званою «кримською» проблемою.

Це викликало чергову протидію російської сторони. Того ж дня російський Верховний Совет ухвалив постанову «О продолжении работы по изучению правовой обоснованности решений Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 г. и Верховного Совета СССР от 26 апреля 1954 г. о выведении Крымской области из состава РСФСР» та постанову «О единстве Черноморского флота» [12, с. 206].

24 березня 1992 року Перший заступник командувача ВМФ адмірал І. Капітанець видав наказ № 729/353, який зобов'язував Чорноморський флот виконувати накази і вказівки виключно тільки командування Об'єднаних Збройних Сил СНД і ВМФ. Він вимагав «вжити рішучих заходів до недопущення і припинення серед офіцерів і мічманів агітації українськими націоналістами, спрямованої на розкол військових колективів, створення на флоті нестабільної ситуації на міжнаціональному ґрунті і проти підлегlostі» [21, с.268]. Цей наказ також вимагав «до офіцерів, мічманів і прaporщиців, що створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради своєї Батьківщини та складання присяги на вірність Україні, вживати суворих заходів впливу аж до усунення з посади, яку займають, і звільнення зі служби» [21, с.269].

1 квітня до Севастополя прибув Головнокомандувач ВМФ СНД адмірал флоту В. Чернавін, під керівництвом якого відпрацьовувалися дії ЧФ проти курсу України на створення власного флоту і заходи в Севастополі за участі віце-президента РФ О. Руцького, про що не був повідомлений навіть представник Президента України в Севастополі І. Єрмаков, а урядово-парламентську делегацію України на чолі з помічником Президента України з військових питань генерал-лейтенантом Б. Шариковим було просто проігноровано [12, с. 212]. Як виявилося, приїзд З квітня О. Руцького до Севастополя та організація вищим командуванням ВМФ навколо його прибууття ажютажу були необхідні для здобуття громадської підтримки заяви президента Російської Федерації Б. Єльцина, яка прозвучала того ж дня: «В случае чьих-либо попыток одностороннего изменения статуса ЧФ Российская Федерация будет вынуждена взять флот под свою юрисдикцию...» [12, с. 213].

Разом з тим, це було необхідно для створення більш вагомої юридичної підстави і демонстрації небажання особового складу Чорноморського служити Україні, а разом з тим – прохання до уряду РФ взяти його під свою юрисдикцію, оскільки у Краснопerekopську депутати міських і районних рад з Євпаторії, Краснопerekопська, Чорноморська, Советська і Первомайська на форумі «Крим у складі України», висловлюючи волю своїх виборців, прийняли рішення, що у випадку проголошення незалежності Криму, їхні міста і райони увійдуть до складу Херсонської області України. З цією ж метою був здійснений «несанкціонований» – пропагандистський – перехід малого противнового корабля «МПК-116» під командуванням помічника командира ст. л-та О. Комісарова, який не складав присяги Україні, із Донузлава до Севастополя [16, с. 52].

Безумовно, бурхлива антиукраїнська інформаційно-пропагандистська кампанія навколо флоту не могла пройти повз націо-

нальної гідності і честі не лише українців, а й усіх моряків-чорноморців, які бачили своє майбутнє з Україною, не могла не викликати в них протесту і потягу до практичних дій, оскільки добігав кінця період очікування політичного вирішення проблем флоту [12, с. 214]. Загалом, відсутність політичної волі держави щодо вирішення проблем ЧФ віддзеркалювала стан вирішення інших проблем українського народу [19, с. 240]. Відтак, офіцери-члени Спілки офіцерів України вирішили шукати зустрічі з керівництвом Міністерства оборони і держави [12, с. 214].

У цей час, 3-5 квітня 1992 року, у Києві в гарнізонному Будинку офіцерів проходив 3-й з'їзд Спілки офіцерів України. Від Чорноморського флоту на ньому було представлено 27 офіцерів і мічманів, а з Баку прибуло 102 делегати-моряки. Ситуацію на флоті та вимогу до керівництва країни про негайне підпорядкування флоту державі озвучили у своїх виступах капітан 1 рангу Є. Лупаков і капітан 2 рангу Ю. Шаліт. Після з'їзду делегати-чорноморці зустрілися із заступником Голови Верховної Ради України В. Дурдинцем, Міністром оборони України К. Морозовим, народними депутатами України С. Хмарою, С. Семенцем, Т. Яхеєвою а згодом і з Головою Верховної Ради України І. Плющем. Моряки заявили, що основною причиною стримування прийняття присяги Україні на флоті і розігрування «флотської карти» в політиці є пасивні дії українського керівництва, яке не підтримує їх [12, с.215].

Оскільки у Києві вже було відомо, що 6 квітня в Москві з'їзд народних депутатів Російської Федерації планує ухвалити постанову про підпорядкування Чорноморського флоту Росії, було вирішено вплинути на Президента України щодо прискорення вирішення питання про створення Військово-Морських Сил України. Народні обранці С. Хмарі, Т. Яхеєва і С. Семенець заявили, що у разі, якщо Президент не виконає їхніх вимог, то вони оголосять голо-

дування у Верховній Раді України. Це, у сукупності з іншим, спонукало керівництво країни урешті-решт проявити рішучість і твердість [20, с.731]. Відтак, 5-го квітня під керівництвом Президента України Л. Кравчука відбулося позачергове засідання Ради національної безпеки України, підсумком роботи якого став історичний Указ Президента України № 209/92 «Про невідкладні заходи щодо будівництва Збройних Сил України», другий пункт якого чітко визначав: «Сформувати Військово-Морські Сили України на базі сил Чорноморського флоту, дислокованих на території України. Міністерству оборони України приступити до формування органів управління Військово-Морськими Силами України, погодивши з Головнокомандувачем ОЗС держав Співдружності перелік кораблів і частин Чорноморського флоту, які тимчасово передаються в оперативне підпорядкування командуванню Стратегічних Сил держав Співдружності» [18, арк.175].

Цей Указ заклав правову базу відродження національного флоту, став відправною точкою подальшої великої праці. Наступного дня, 6 квітня, ситуацію навколо Криму і Чорноморського флоту розглянула Президія Верховної Ради України. В ухваленій заяві до Верховної Ради РФ та до моряків-чорноморців Президія Верховної Ради України виголосила стурбованість стосовно того, що командування ЧФ на чолі з адміралом І. Касатоновим нахабно ігнорує Конституцію і закони України, проводить відверту протиукраїнську пропаганду серед військовослужбовців, розпалює міжнаціональну ворожнечу. У той же час, Україна, будуючи власні Збройні Сили на чіткій правовій основі, неодноразово висловлюючи свою позицію відносно ЧФ, претендує лише на ту частину Чорноморського флоту, яка знаходилася в її портах, що є значно менше внеску України у будівництво Військово-Морських Сил колишнього Союзу. Відтак, Україна, послідовно зміцнюючи свою державність, наполегливо будуватиме

власні Збройні Сили, у тому числі Військово-Морський флот. Разом з тим, Президія Верховної Ради України звернулася до населення Криму, військовослужбовців ЧФ зберігати спокій і не піддаватися на провокаційні заяви командування ВМФ СНД і окремих керівників РФ [4, с. 202; 12, с. 215–216].

Варто зазначити, що Указ Президента України про створення Військово-Морських Сил України та заява-звернення Президії Верховної Ради України до моряків-чорноморців змусили багатьох в Севастополі по-іншому ставитися до проблеми флоту, а ідеологічні структури ЧФ за наказом І. Касатонова змінили тактику на залякування громадськості та особового складу флоту [12, с. 216].

Згідно рішення Президії Верховної Ради України 6 квітня до Севастополя прибула парламентсько-урядова комісія на чолі з першим заступником Голови Верховної Ради України Василем Дурдинцем. У складі комісії були голова СБУ Є. Марчук, міністр внутрішніх справ А. Василишин, 1-й заступник Міністра оборони України генерал-лейтенант І. Біжан, народні депутати України Д. Павличко, М. Спис та низка генералів і офіцерів Головного штабу ЗС України [4, с. 206]. Голова делегації В. Дурдинець мав на руках проект Указу Президента України про призначення Командувача Військово-Морських Сил України, але особу самого командувача ВМС голові комісії належало підібрати під час роботи в Севастополі [12, с. 216].

Того ж дня, 6 квітня, із Києва до Севастополя повернулися і делегати 3-го з'їзду СОУ. Маючи мандат представника МО України на ЧФ, капітан 1 рангу Є. Лупаков того ж дня із членів СОУ створив організаційну групу ВМС України, очолив її і розташував у військовому містечку колишнього штабу дивізії ППО на вулиці 4-й Бастіонній, 5. Над будівлею замайорів Державний прапор України, встановлений офіцером з бригади військ ППО майором

Г. Варицьким [4, с. 204; 12, с. 216]. Офіцери того ж дня облаштували службовий зв'язок, установили оперативне чергування і розпочали практичну роботу з реалізації Указу Президента України зі створення Військово-Морських Сил України. На території цього військового містечка наступного дня було розгорнуто польовий вузол зв'язку, доставлений з 32-го армійського корпусу, та установлено сталий зв'язок з Міністерством оборони [12, с. 217].

Як тільки у штабі ЧФ довідалися про створення оргрупі ВМС і організації там чергової служби, їй одразу відключили телефонний зв'язок, військове містечко негайно оточили групи пікетників, які, змінюючи одна одну, протягом кількох днів намагалися блокувати роботу і навіть штурмувати ворота цього першого підрозділу українського флоту. Виходячи з цього, 9 квітня за порадою заступника Міністра оборони України з будівництва і розквартирування військ генерал-лейтенанта Д. Рудковського Є. Лупаков разом з Ю. Шалитом передислокували орггруппу, а з нею і майбутній штаб ВМС, на вулицю Соловйова, на територію школи прaporщиків будівельних військ, яка розформувалася. Перебуваючи на території цього військового містечка, перший заступник Міністра оборони України генерал-лейтенант І. Біжан у присутності представника Президента України у м. Севастополі І. Єрмакова тут же затвердив цю школу як територію оргрупі ВМС – першої військової частини українського флоту, – якій судилося на довгі роки стати штабом Військово-Морських Сил України [4, с. 228; 12, с. 217].

Вранці 7 квітня В. Дурдинець з членами комісії прибули до будинку Севастопольської міської державної адміністрації, а в цей час на флоті було оголошено «бойову тривогу» і, щоб «націоналісти» і «бандерівці» не змогли захопити кораблі, оперативним черговим флоту було віддано наказ створити на кораблях бойові загони захисту, установити кулеметні пости і підняти на

борт трапи. На майдані Нахімова були негайно зібрані штатні мітингувальники, виставлені антиукраїнськими громадськими організаціями, які істерично зустріли оголошений указ Б. Єльцина про підпорядкування Чорноморського флоту Росії [12, с. 217; 16, с. 45]. Невважаючи на це, на зустрічі української парламентсько-урядової комісії з членами військової ради ЧФ присутнім в міськодержадміністрації було пояснено мету прибууття та доведено Указ Президента України про створення Військово-Морських Сил України і заяву Президії Верховної Ради України. При цьому В. Дурдинець звернувся до військової ради ЧФ проявити здоровий глузд і сприяти створенню та будівництву Військово-Морських Сил України, на що командувач ЧФ адмірал І. Касатонов у доволі різкій формі зачитав підготовлену заяву, яка не допускала і найменшої можливості сприяння будівництву українського флоту, після чого члени військової ради ЧФ покинули приміщення наради [4, с. 206–208; 12, с. 218].

Однак, подальші зустрічі В. Дурдинця з особовим складом надводних кораблів, з депутатами Севастопольської міськради та колективами донесли до севастопольців істинні устремління Української держави, певною мірою спростували російську пропаганду і, що найголовніше, поклали початок роботі з будівництва національного флоту [4, с. 209–210].

У зв'язку із діями та заявами у Севастополі віце-президента РФ О. Руцького та Головнокомандувача ВМФ СНД адмірала флоту В. Чернавіна Президент України Л. Кравчук 6 квітня направив відповідну телеграму на адресу усіх керівників Держав Співдружності, у якій він назвав висловлювання російських посадовців напраленими проти суверенітету і територіальної цілісності України та обґрунтував відповідні дії українського керівництва щодо створення ВМС у складі ЗС України [18, арк. 177–181].

7 квітня 1992 р. у присутності керівного складу державної адміністрації міста

Севастополя В. Дурдинець оголосив датованій 6-м квітня Указ Президента України про призначення першим командувачем Військово-Морських Сил України командира Кримської військово-морської бази (ВМБ) контр-адмірала Бориса Кожина [18, арк. 182].

Цього ж дня Президент Б. Єльцин видав указ «О переходе под юрисдикцию Российской Федерации Черноморского флота». Чорноморський флот на всій українській території визнавався російським, що ще більше поглиблювало конфлікт [12, с. 219]. Виникла патова ситуація: хто і як буде виконувати укази президентів України і Росії щодо Чорноморського флоту? [4, с. 213].

Тим часом у Кримській ВМБ (смт Новоозерне, гарнізон Донузлав), 7 квітня 37 офіцерів і мічманів штабу і управління бази склали присягу Україні. Після завершення ритуалу прийняття присяги за рішенням офіцерських зборів штабу Кримської ВМБ було зроблено офіційну доповідь телеграмою Міністру оборони України, усно командуванню бази та розповсюджено звернення до офіцерів флоту. Відтак, Донузлавський гарнізон в один час зламав продуману систему «приватизації» флоту [12, с. 219–220].

Інформація про складання присяги більшістю офіцерів Кримської ВМБ у час, коли командира цієї бази призначили Командувачем ВМС України, близькавкою облетіла флот і викзала істеричну реакцію адмірала І. Касатонова, який пізно ввечері 7 квітня особисто оголосив по флоту, що в Новоозерному повстали націоналісти і штурмують штаб бази. У той же час він звернувся до Головнокомандувача ВМФ СНД адмірала флоту В. Чернавіна за дозволом на застосування зброї, на що отримав дозвіл [4, с.230; 12, с.219]. Відтак, у ніч з 7 на 8 квітня за наказом командувача ЧФ в Донузлавський гарнізон увійшли танки і бронетранспортери з озброєним десантом на броні 361-го полку з Євпаторії та танкового полку із с. Перевальне 126-ї дивізії берегової оборони ЧФ. Штаб бази оточили

офіцерською вартою з автоматами і кулеметами в руках зі складу 39-ї дивізії десантних сил [4н, с.221], офіцери і матроси штабу бази були просто вигнані на вулицю, оперативна і чергово-вахтова служби замінені [12, с.219]. У Донузлавську затоку по бойовій тривозі зайдли два протичовнових кораблі з Севастополя і два чергових по флоту ракетних катери з Чорноморська із завданням зайняти оборону з моря і заблокувати кораблі 17-ї бригади [4, с.225; 12, с.219]. У селищі були закриті всі установи, школа і навіть пошта, з якої було відправлено телеграму-доповідь Міністру оборони України. Уранці мешканці селища побачили вріті в землю танки і БТР-и з десантом на броні, які їздили вулицями селища. І.Касатонов намагався залиучити і морську авіацію, але командир Мирненського авіагарнізону без письмового наказу відмовився піднімати в повітря свої бойові машини [12, с. 219–220].

Отримавши повідомлення з Чорноморського флоту, Міністр оборони України К. Морозов 8 квітня підписав Директиву №8 «Про формування Військово-Морських Сил України» [12, с.220; 16, с.59], згідно якої розпочалося формування структур ВМС України [5, с.745–746]. Головному штабу ЗС України визначалося з 8 квітня 1992 року забезпечити управління силами ЧФ, які базуються на території України, та створити оперативну групу на базі штабу ЧФ, при цьому виключити виконання сигналів і команд, які надходили з Головного штабу ВМФ і від командування ОЗС СНД. Заступникам міністра оборони з озброєння, тилу і начальнику фінансового управління МО України необхідно було вжити заходів з усебічного забезпечення матеріально-технічними засобами та коштами сил флоту. начальнику управління кадрів МО України вимагалося підібрати адміралів, офіцерів, здатних очолити роботу зі створення ВМС України [16, с.59–60].

Стурбований перебіgom подій на ЧФ, з Москви до Севастополя терміново прибув

Головнокомандувач ВМФ СНД адмірал флоту В. Чернавін. Прибувши до штабу флоту, він зразу ж по системі оперативного сповіщення сил флоту наказав підняти вранці 9 квітня на всіх кораблях і суднах ЧФ Андріївські прапори. Та виконали наказ лише в 37-й бригаді рятувальних суден ЧФ [12, с.220]. Урешті-решт, демаршу з демонстрацією сили не вийшло, і адміралу флоту В. Чернавіну, незважаючи на бажання здобути флот просто за один день, довелося сідати за стіл переговорів з українською делегацією [4, с.225; 12, с.220].

У цей час, 9 квітня, в урочистій обстановці з виносом Державного прапора склав присягу на вірність народу України особовий склад бригади спеціального призначення на о. Майському поблизу Очакова (командир капітан 1 рангу А. Карпенко) [4, с.232; 12, с.221; 16, с.58].

10 квітня відбувся урочистий ритуал складання присяги на вірність народу України особовим складом Центру бойового застосування корабельної авіації у м. Саки, який очолив командир Центру полковник В. Безногих, що заклав основу для подальшого формування морської авіаційної групи (МАГ) ВМС України, а день 10 квітня 1992 року став Днем народження авіації ВМС України [4, с.246–247; 12, с.222]. Наказом міністра оборони України обидві частини були заражовані до складу Збройних Сил України. Складання присяги на вірність народу України та заражування цих двох провідних частин до складу ЗС України мали важливе значення в тодішній ситуації на флоті [12, с.222; 20, с.732].

Цього ж дня були прийняті Заява Верховної Ради України та Постанова Президії «Про неправомірність дій керівництва Об'єднаних Збройних Сил СНД», у яких засуджувалася позиція і дії окремих державних діячів РФ та керівництва Об'єднаних Збройних Сил СНД стосовно України і подальшої долі ЧФ та прозвучав заклик до російської сторони про необхідність дотримання норм міжнародного права і конструк-

Організаційна група ВМС України, 1992 рік.

тивності у вирішенні проблемних питань [4, с.232–235].

Видання Указів двох президентів про прийняття Чорноморського флоту під юрисдикцію одночасно і України, і Росії змусило шукати інші політичні шляхи вирішення цієї проблеми. 10 квітня Л. Кравчук призупинив дію свого указу від 5 квітня в тій частині, що стосувалася ЧФ, та підписав Указ № 235/92 «Про делегацію України на переговори з Російською Федерацією» [21, с.270]. Того ж дня згідно Указу була сформована державна делегація на чолі з першим заступником Голови Верховної Ради України В. Дурдинцем для переговорів з делегацією РФ з питання про розподіл ЧФ [18, арк. 230–232].

Відтак з 13 квітня 1992 року, коли був затверджений перший склад організаційної групи, розпочалася практична організаційна робота з розбудови українського флоту [12, с.225]. Активісти Севастопольської СОУ, члени організаційної групи стали кадровим ядром у становленні Військово-Морських Сил [20, с.732].

У гострій політичній обстановці організаційна група робила свою державницьку справу – формувала Військово-Морські

Сили України на Чорному морі за широкої народної підтримки [19, с.226]. Варто зазначити, що біля джерел відродження Українського військового флоту стояли севастопольські організації «Просвіти», Спілки офіцерів України, Народного Руху, УРП, КУНу, Союзу українок та інші партій і громадянські організації, що надавало особливих сил і енергії першопрохідцям у справі створення національних ВМС [19, с. 226–227].

Як показав перебіг подій, подальша домовле-

ність між Москвою та Києвом щодо подвійного російсько-українського підпорядкування Чорноморського флоту не вирішила існуючих проблем та загалом негативно позначилася на справі розбудови українського флоту [8, с.218]. Оголошений мораторій на дію указів президентів України і Росії сприяв переходленню ініціативи російською стороною. Військово-морська складова виявилася найслабкішою ланкою у системі оборони молодої держави, що викликало тривогу всієї країни. Почала випробуватися на стійкість національна самосвідомість народу, випробовувалася на міцність ідея незалежності України [12, с.224].

Попереду було ще багато драматичних, часом сповнених протиріч, подій, які потребують глибокого воєнно-історичного аналізу. Утім, це вже тема подальшого висвітлення.

Таким чином, спираючись на історичні передумови, що склалися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, Україна створила свої Військово-Морські Сили. Проте, на жаль, багато з того, що задумувалося на початку 1990-х років, через неналежне ставлення держави до створення своїх ВМС, постійне недофінансування флоту тощо, втілити в життя не вдалося.

ДЖЕРЕЛА

1. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с.
2. Владзімірський М. Адмірал Ігор Тенюх: «Бажаю терпіння і твердості духу, вірності українському народу» // Електронний ресурс: <http://slovo.sebastopol.ua/article144.html>.
3. Військове будівництво в Україні в ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети. Під ред. О.Кузьмука. – Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
4. Данілов А. Український флот: біля джерел відродження. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – 600 с.
5. Деречіна В. З історії діяльності вищих органів державної влади України щодо створення Військово-Морських Сил України (1991 – 1992 рр.) // В.П. Деречіна // Науковий збірник «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – С. 743-777.
6. Дыгало В.А. Так повелось на флоте... Очерки. – М.: ДОСААФ, 1985. – 144 с.
7. Законодавчі акти України з питань військової сфери і державної безпеки. – К., 1992.
8. Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991-2001) / Колектив авторів. За редакцією Бринцева В.В. – К.: НАОУ, 2006 – 378 с.
9. Історичні постаті України: Іст. Нариси: Зб. / Упоряд О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – 384 с.
10. Лазоркін В. Так гартувався флот / В.І. Лазоркін // Науковий збірник «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.). – С.736-741.
11. Литвин С. Х., Соколюк С. М. Похід київського князя Аскольда 860 р. на Константинополь / С. М. Соколюк // Воєнна історія. – 2012. – № 1. – С. 66–76.
12. Мамчак М. Україна: шлях до моря. Історія українського флоту. – Снятин: ПрутПринт, 2007. – 404 с.
13. Мамчак М. Флотоводці України. Історичні нариси, хронологія походів. – Снятин: ПрутПринт, 2005. – 400 с.
14. Пляшечников О. Часу на урочисті ритуали не було... // Морська держава. – 2012. – №2. – С. 5–7.
15. Покотило О. З історії становлення Військово-Морських Сил України // Науковий збірник «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (м. Севастополь, 6-7 жовтня 2011 р.). – С. 733–735.
16. Савченко М. О. Анатомія неоголошеної війни. – К.: Українська перспектива, 1997. – 280 с.
17. Українські збройні формування: історія та сучасність / Сокаль І. І., Малюга В. М., Печениук І. С.: Навч. посібник. – К.: НАОУ, 2007. – 234 с.
18. ЦДА ВОВУ, Фонд 5233, Опис 1, Справа № 42. Укази Президента України № 146–248/92 та матеріали до них. – 252 арк. Почато: 6.03 – закінчено: 14.04.1992.
19. Шануймося, панове офіцери! До 10-річчя Спілки офіцерів України 1991-2001 рр.: Документально-публіцистичний нарис. / Під ред. Б.Кожина. – Київ: Варта, 2001. – 400 с.
20. Шевчук В. Севастопольська спілка офіцерів України на етапі створення Військово-Морських Сил України // Науковий збірник «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (м. Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.). – С. 730-732.
21. Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії. / Б. Якимович – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, «Просвіта», 1996. – 360 с.